अष्टमः पाठः

नीतिपद्यानि

[संस्कृतभाषायां नीतिविषयकं विपुलं साहित्यं वर्तते। सदाचारस्य शिक्षया नीतिः मानवान् उन्नतान् करोति। नीतिः क्वचित् कथारूपेण प्रकाश्यते, क्वचित् पद्यरूपेण। पञ्चतन्त्रं कथात्मको नीतिग्रन्थः अस्ति। नीतिशतकं, चाणक्यनीतिदर्पणः, विदुरनीतिः एवमादयः ग्रन्थाः पद्यात्मकाः। सर्वेऽपि ते मानवस्य प्रगतिमुपदिशन्ति। तैः मानवः विचारपूर्वकं स्वकीयं मार्गं निश्चित्य सत्कार्यं कृत्वा उन्नतो भवति, समाजस्य हिताय उपयोगी च जायते। प्रस्तुते पाठे भर्तृहरिकृतस्य नीतिशतकस्य सरलानि पद्यानि संकलितानि सन्ति]

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥1॥

येषां न विद्या न तपो न दानं न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥2॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ 3॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ 4॥

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ 5॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥6॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥7॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥8॥

शब्दार्थाः

अज्ञः	ज्ञानहीनः	मूर्ख
ज्ञानलवदुर्विदग्धम्	अल्पेन ज्ञानेन अहंकारपूर्णः	दुष्ट पण्डित
रञ्जयति	आह्लादयति	प्रसन्न करता है
मर्त्यलोके	मनुष्यलोके	मनुष्य लोक में
मृगाः	पशवः	पशुगण
जाड्यम्	मूर्खताम्	अज्ञान को
दिशति	प्रयच्छति	बढ़ाती है
अपाकरोति	दूरीकरोति	दूर करती है
दिक्षु	दिशासु	दिशाओं में
तनोति	विस्तारयति	फैलाती है
खलु	निश्चयेन	निश्चय ही
नीचैः	अधमैः	नीच लोगों द्वारा
विघ्नविहताः	विघ्नैः प्रतिहताः	विघ्नों से आहत
प्रतिहन्यमानाः	समाक्रान्ताः	पीड़ित होते हुए
नीतिनिपुणः	नीतिज्ञः	नीतिकुशल

समाविशतु	आगच्छतु	आये
युगान्तरे	अन्यस्मिन् काले	बहुत दिनों बाद
निपतति	आक्रामति	आक्रमण करता है
कपोलम्	गण्डस्थलम्	गाल
सत्त्ववताम्	बलशालिनाम्	बलवानों का
गुर्वी	बृहती, महती	बड़ी
क्षयिणी	क्षीयमाणा	क्षीण होने वाली
लघ्वी	सूक्ष्मा, अल्पकाया	छोटी
पुरा	पूर्वम्	पहले
अभ्युदये	सम्पदि	उन्नति काल में
युधि	समरे	युद्ध में
व्यसनम्	आसक्तिः	आसक्ति, लगाव
श्रुतौ	शास्त्रे	शास्त्र में
न्याय्यः	न्यायसंगतः, उचित	सही, उचित

व्याकरणम्

(क) सन्धिविच्छेदः

सर्वेऽपि	–	सर्वे + अपि
सुखमाराध्यः	–	सुखम् + आराध्यः
मृगाश्चरन्ति	–	मृगाः + चरन्ति
मानोन्नतिम्	–	मान + उन्नतिम्
यथेष्टम्	–	यथा + इष्टम्
प्रारब्धमुत्तमजनाः	–	प्रारब्धम् + उत्तमजनाः
शिशुरपि	–	शिशुः + अपि

अद्यैव - अद्य + एव

प्रकृतिरियम् - प्रकृतिः + इयम्

वृद्धिमुपैति - वृद्धिम् + उप + एति

छायेव - छाया + इव

(ख) व्युत्पत्तिः (प्रकृतिप्रत्ययविग्रहः)

अज्ञः - नञ् + Öज्ञा + क

विशेषज्ञः - विशेषं जानाति, विशेष + Öज्ञा + क

दुर्विदग्धः - दुर् + वि + Öदह् + क्त

उन्नतिः - उत् + Öनम् + क्तिन्

विहताः - वि + Öहन् + क्त

सत्त्ववताम् - सत्त्व + मतुप् (षष्ठी बहुवचन)

क्षयिणी - क्षय + इनि + ङीप्

लघ्वी - लघु + ङीप् (स्त्री०)

गुर्वी - गुरु + ङीप् (स्त्री०)

भिन्ना - Öभिद् + क्त + टाप्

अभ्यासः (मौखिक)

1. संस्कृतभाषया उत्तराणि वदत–

(क) मनुष्यरूपेण के मृगाश्चरन्ति?

(ख) के भुवि भारभूताः सन्ति?

(ग) विघ्नविहताः प्रारभ्य के विरमन्ति?

(घ) न्यायात् पथः के न प्रविचलन्ति?

(ङ) महात्मनाम् विपदि किम् लक्षणम् भवति?

अभ्यासः (लिखितः)

1. **एकपदेन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत–**

(क) कदा सिंहशिशुरपि निपतति?

(ख) मर्त्यलोके भुवि भारभूताः के सन्ति?

(ग) का धियः जाड्यम् हरति?

(घ) चेतः कः प्रसादयति?

(ङ) दिक्षु कीर्तिं कः तनोति?

(च) महात्मनाम् किम् लक्षणम् अस्ति?

2. **अधोलिखितानि रेखांकितपदानि बहुवचने परिवर्तयत–**

उदाहरणम् – **एकवचने- त्वं कार्ये प्रवृत्तः असि।**

बहुवचने – यूयं कार्ये प्रवृत्ताः स्थ।

(क) यस्य पार्श्वे नास्ति विद्या सः मृग इव चरति।

(ख) सत्संगतिः पुरुषस्य वाचि सत्यम् सिञ्चति।

(ग) नीचैः विघ्नभयेन कार्यं न प्रारभ्यते।

(घ) सत्सङ्गतिः पुरुषस्य मानोन्नतिम् दिशति।

3. **उचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा वाक्यानां पूर्तिः कुरुत–**

उदाहरणम् – **बालकेन ········· अक्षरं लिखितम्। (सुन्दर)**

बालकेन सुन्दरम् अक्षरं लिखितम्।

(क) ज्ञानलवदुर्विदग्धं ········· ब्रह्मापि न रञ्जयति। (नर)

(ख) विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ········· न परित्यजन्ति। (उत्तमजन)

(ग) धीराः ········· पथः न प्रविचलन्ति। (न्याय)

(घ) सज्जनानाम् मैत्री दिनस्य ········· छाया इव भवति। (परार्धभिन्न)

(ङ) उत्तमजनाः ········· न परित्यजन्ति। (प्रारब्धकार्य)

4. **अधोलिखितेषु शुद्धं पर्यायपदद्वयं रेखांकितं कुरुत–**

(क) **निपुणाः** – विज्ञाः, अज्ञाः, विशेषज्ञाः

(ख) **लक्ष्मीः** – इन्दिरा, रमा, शारदा

(ग) **पथः** – मार्गात्, सरण्याः, कुल्यायाः

(घ) **शिशुः** – बालः, श्येनः, नवजातः

(ङ) **सदसि** – सभायाम्, सरसि, परिषदि

5. **एकं समुचितं पदं लिखत–**

यथा– **यस्य पार्श्वे 'ज्ञा' नास्ति सः ....।**

यस्य पार्श्वे 'ज्ञा' नास्ति सः अज्ञः।

(क) विघ्नेन विशेषेण हताः ये ते ....।

(ख) नीतौ निपुणा ये ते ....।

(ग) सतां संगतिः ....।

(घ) महान् आत्मा अस्ति यः ....।

6. **स्तम्भद्वये लिखितानां विपरीतार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत–**

(अ)	(ब)
(i) अज्ञः	(क) दुःखम्
(ii) सुखम्	(ख) विज्ञः
(iii) विशेषज्ञः	(ग) दुरात्मनाम्
(iv) विदग्धम्	(घ) अधमाः
(v) भुवि	(ङ) उच्चैः
(vi) नीचैः	(च) रसातले
(vii) उत्तमाः	(छ) अल्पज्ञः
(viii) महात्मनाम्	(ज) मूर्खम्

योग्यता-विस्तारः

(क) इस पाठ के सभी पद्य लोकव्यवहार का वर्णन करते हैं। प्रथम पद्य में अधूरे ज्ञान वालों की निन्दा है। कुछ लोकोक्तियाँ भी हैं- (1) अधजल गगरी छलकत जाय (2) नीम-हकीम खतरे जान। दूसरे पद्य में मानव के आवश्यक गुणों की सूची है जिनके अभाव में वह पशुमात्र है। भर्तृहरि ने एक अन्य पद्य में भी कहा है–

साहित्यसंगीत-कला-विहीन: साक्षात्पशु: पुच्छविषाणहीन:।

तीसरे पद्य में सत्संगति का महत्व और चौथे पद्य में आरम्भ किये गये काम को बीच में न छोड़ने का उपदेश है। तुलना करें– अङ्गीकृतं सुकृतिन: परिपालयन्ति। प्राय: यही बात पाँचवें पद्य में है कि बुद्धिमान लोग सही मार्ग से नहीं हटते, संसार कुछ भी कहे। छठे पद्य में सिंह के बच्चे का उदाहरण देकर तेजस्वियों की आयु का विचार न करने का उपदेश है। सातवें पद्य में दिन के पूर्वार्ध और उत्तरार्ध की छाया की उपमा देकर मैत्री के दो रूपों का वर्णन है। अंतिम पद्य महापुरुषों के स्वभाव का चित्रण करता है।

(ख) अक: सवर्णे दीर्घ:–

अक: सवर्णदचि परे दीर्घ एकादेश: स्यात्। स्वरवर्णात् पर: समानवर्ण: भवेत् तदा दीर्घस्वरो भवति।

यथा – **चापि** = च + अपि (अ + अ = आ)

ब्रह्मापि = ब्रह्मा + अपि (आ + अ = आ)

युगान्तरे = युग + अन्तरे (अ + अ = आ)

मुनीन्द्र: = मुनि + इन्द्र: (इ + इ = ई)

सुधीन्द्र: = सुधी + इन्द्र: (ई + इ = ई)

अथाभ्युदये = अथ + अभ्युदये (अ + अ = आ)

चाभिरुचि: = च + अभिरुचि: (अ + अ = आ)

(ग)

इस पाठ में गेय छन्दों का प्रयोग है। उन्हें योग्य व्यक्तियों से गाकर पढ़ने का अभ्यास करें। छन्दों के नाम–

(1) आर्या – प्रथम तथा षष्ठ पद्य।

(2) उपजाति – द्वितीय तथा सप्तम पद्य।

(3) वसन्ततिलका – पद्य संख्या 3, 4 तथा 5

(4) द्रुतविलम्बित – अष्टम पद्य।

नवमः पाठः

बिहारस्य सांस्कृतिकं वैभवम्

[बिहारः सांस्कृतिकनिधिसम्पन्नं राज्यम्। इदं न केवलं धर्म-दर्शन-ज्योतिष-व्याकरणादिशास्त्राणां भूमिः अपितु संगीत-नृत्य-चित्र प्रभृतीनां कलानामपि विकासस्थलम्। अत्र प्रचलिताः विविधाः सांस्कृतिकाः क्रियाकलापाः पुरुषार्थ चतुष्टयेन सम्बद्धा आत्मानुरञ्जकाश्च। कलानां वृद्धौ राज्यस्य सांस्कृतिकसमृद्धौ च अत्रत्यानां सर्वेषां धर्मानुयायिनां विविधानां जातीनाञ्च योगदानम्]

संगीतं कलासु प्रमुखम्। गीतं नृत्यं त्र वाद्यं च चयं संगीतमुच्यते। देवाराधनस्य पुरुषार्थसम्प्राप्तेः प्रमुखं साधनमेतत्। एतदर्थं लोकजीवनस्य अभिन्नम् अङ्गमिदम्। जनैः समायोजितेषु संस्कारोत्सवेषु तत्तद्भावपुरस्सरं गीतानि गीयन्ते। तानि च गीतानि संस्कारगीतानि कथ्यन्ते। तेषु मुण्डन -यज्ञोपवीत - विवाह -कोहवर -सोहर - समदाओन-गीतानि मुख्यानि। अत्र संगीत-परम्परायां केचिद् विशिष्टाः साधकाः अभवन्। तेषु स्वनामधन्याः पण्डित रामचतुर—मल्लिक-पण्डित सियाराम तिवारी— प्रभृतयः विश्वविश्रुताः।

नृत्यं भाव-प्रकाशकं वर्तते। आचार्यज्योतिरीश्वर ठक्कुरेण 'वर्णरत्नाकरे' नृत्यस्य लास्य-ताण्डव सम्भा-हल्लीस-रासकेति बहवो भेदाः कथिताः। तत्र लास्यं माधुर्यभावसूचकं भवति।

अस्मिन् राज्ये लोकनृत्यस्य प्राचीना परम्परा। सर्वेषु अञ्चलेषु स्व-स्वलोकनृत्यानि प्रसिद्धानि। तत्र मिथिलायां जटजटिन सामा चकेवा-मिझिया-होली कमलापूजेति नृत्यप्रकाराः प्रचलिताः। एवमेव अञ्चलान्तरेष्वपि बहूनि लोकनृत्यानि। यथा मगधमण्डले 'खेलडिन'-डोमकचादयः भोजपुरमण्डले नेटुआ-जोगीरा-चैता-गौंड इत्यादयः नृत्यभेदाः प्रसिद्धाः।

नाट्यं जनरुचिवर्द्धकं लोकाराधनक्षमं विज्ञैः पञ्चमो वेदः कथ्यते। अत्र राज्ये विशिष्टेषु समारोहेषु पूजनावसरेषु च जनैः ऐतिहासिकवृत्तमिश्रितानि सामाजिकानि च नाट्यानि सोत्साहं प्रस्तूयन्ते जनैश्च बहुमन्यन्ते। गीत-नृत्यसमन्वितानि लोकनाट्यान्यपि प्रचलितानि। यथा मिथिलायां

रामलीला-किरतनिया-विदापत प्रभृतीनि नाट्यानि। भोजपुरी-अञ्चले भिखारी ठाकुरस्य 'विदेशिया' इति नामकं लोकनाट्यम् अतीव लोकप्रियम्।

राज्येऽस्मिन् सर्वेषु अञ्चलेषु चित्रकलायाः प्रचलनं संस्कारकार्येषु दृश्यते। मिथिलाक्षेत्रे देवपूजनावसरे संस्कारोत्सवेषु च स्त्रीभिः भूमौ 'अल्पना' भित्तिचित्राणि च निर्मीयन्ते। तानि च चित्राणि प्रायः गृहे प्राङ्गणे, भित्तौ, तुलसीचत्वरे कोवरगृहे च रच्यन्ते। इयं हि चित्रकला इदानीं मिथिला चित्रकला-नाम्ना विख्याता जाता। अस्यां चित्रविद्यायां कुशलाः पद्मश्री सम्मानिताः जगदम्बा–महासुन्दरी– प्रभृतयः स्त्रियः बिहारराज्यस्य गौरवभूताः।

मूर्तिकला अपि राज्यस्य वैभवम्। अत्र मृन्मयानि विविधवस्तुरचितानि च क्रीडनकानि आपणेषु बहुधा दृश्यन्ते। धार्मिकावसरेषु च प्रायः मूर्तिकलाविद्भिः तृण-कर्गद-मृद्भिः संरचिताः देवमूर्तयः स्थाप्यन्ते जनैः पूज्यन्ते च। कुम्भकारैः मृत्तिकानिर्मिताः गजानां घोटकानाञ्च मूर्तयः विवाहावसरेषु विशेषतः मण्डपाभ्यन्तरे स्थाप्यन्ते।

वस्तुतः बिहारः भारतवर्षे सांस्कृतिकदृष्ट्या गौरवमयं पदं धारयति।

शब्दार्थाः

सांस्कृतिकम्	सांस्कृतिसम्बद्धम्	संस्कृति या परंपरा से जुड़ा हुआ
वैभवम्	ऐश्वर्यम्	सम्पत्ति, धरोहर
पुरुषार्थः	जीवनलक्ष्याणि	मानव जीवन के उद्देश्य
वाद्यम्	ध्वनिजनकम् उपकरणम्	बाजा
देवाराधनायाः	देवपूजायाः	देवता की आराधना
अभिन्नम्	अद्वितीयम् सम्बद्धम्	अभिन्न/ जुड़ा
साधकाः	साधनां कुर्वन्तः	साधना में लगे
विश्वविश्रुताः	जगत्प्रसिद्धाः	संसार में चर्चित
भावप्रकाशकम्	भावद्योतकम्	भावों को प्रकट करने वाला
लोकाराधनम्	जनतुष्टिकरम्	सबके लिए सुखकर
वृत्तम्	कथानकम्	कथा

अल्पना	विशिष्ट रेखाचित्रम्	अरिपन/ अल्पना
मृन्मयानि	मृत्तिकानिर्मितानि	मिट्टी से बने
क्रीडनकम्	खेलोपकरणम्	खिलौना
कर्गदः	लेखनाधारः	कागज
आपणेषु	हट्टेषु	दुकानों में, बाजारों में

व्याकरणम्

1. सन्धिविच्छेदः

आत्मानुरञ्जकाश्च – आत्मा + अनुरञ्जकाः + च
धर्मानुयायिनाम् – धर्म + अनुयायिनाम्
सम्प्राप्तेश्च – सम् + प्राप्तेः + च
संस्कारोत्सवेषु – संस्कार + उत्सवेषु
पूजनोत्सवेषु – पूजन + उत्सवेषु
वृत्ताश्रितानि – वृत्त + आश्रितानि
राज्येऽस्मिन् – राज्ये + अस्मिन्
मण्डपाभ्यन्तरे – मण्डप + अभ्यन्तरे

2. समासः

देवाराधनम् – देवानाम् आराधनम् (षष्ठी तत्पु०)
संस्कारोत्सवेषु – संस्काराणाम् उत्सवाः तेषु (षष्ठी तत्पु०)
विश्वविश्रुताः – विश्वस्मिन् विश्रुताः (सप्तमी तत्पु०)
लोकाराधनम् – लोकानाम् आराधनम् (षष्ठी तत्पु०)
जनरुचिवर्धकम् – जनानां रुचीनां वर्द्धकम् (षष्ठी तत्पु०)
विविधवस्तुरचितानि – विविधैः वस्तुभिः रचितानि (कर्मधारय, तृतीया तत्पु०)
मण्डपाभ्यन्तरे – मण्डपानाम् अभ्यन्तरे (षष्ठी तत्पु०)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकैनैव पदेन वदत–**

(क) कलासु प्रमुखं किम्?

(ख) 'जट-जटिन' इति लोकनृत्यम् कस्मिन् अञ्चले प्रसिद्धम्?

(ग) नाट्यं कतमो वेदः कथ्यते?

(घ) पद्मश्री जगदम्बा देवी कस्यां कलायां प्रसिद्धा?

(ङ) मण्डपाभ्यन्तरे केषां मूर्त्तयः स्थाप्यन्ते?

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया पूर्णवाक्येन लिखत–**

(क) किं नाम संगीतम्?

(ख) लास्यं कीदृशं नृत्यम्?

(ग) भोजपुरी अञ्चले कस्य किं नाम च नाटकं प्रसिद्धम्?

(घ) संगीतकलायां प्रसिद्धाः साधकाः के आसन्?

(ङ) कस्मिन् अवसरे काभिश्च चित्राणि निर्मीयन्ते?

2. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–**

(क) संगीतं कलासु प्रमुखं कथम्?

(ख) राज्यस्य अञ्चलेषु प्रसिद्धानां लोकनृत्यानां नामानि लिखत।

(ग) मिथिला-चित्रकलायाः परिचयं दत्त।

(घ) धार्मिकदृष्ट्या मूर्तिकलायाः किं महत्वम्?

(ङ) बिहारस्य सांस्कृतिकं महत्वं वर्णयत।

3. 'क' स्तम्भे प्रदत्तानां पदानां 'ख' स्तम्भे लिखितपदैः सह समुचितं मेलनं कुरुत–

क	ख
झिझिया	गीतम्
अल्पना	नृत्यम्
क्रीडनकम्	चित्रकला
भिखारी ठाकुरः	मूर्तिकला
समदाओन	नाट्यम्

4. अधोलिखितेषु पदेषु धातुयुक्तम् उचितं प्रत्ययं निर्दिशत–

(क) **नृत्यम्** – Öनृत् + ल्यप्/ क्यप्

(ख) **वाद्यम्** – Öवद् + यत्/ ण्यत्

(ग) **साधनम्** – Öसाध् + घञ्/ ल्युट्

(घ) **भिन्नम्** – Öभिद् + क्त/ ल्युट्

(ङ) **जातम्** – Ö जन् + घञ्/ क्त

5. निम्नलिखितेषु पदेषु उपसर्गं धातुं च पृथक्कृत्य समुचितप्रत्ययरूपं लिखत–

(क) संगीतम् सम् + गै (गी) क्त्वा/ क्त

(ख) सम्प्राप्तिः सम् + प्र + आप्तुमुन्/ क्तिन्

(ग) संस्कृतिः सम् + कृ क्तिन्/ तुमुन्

(घ) विश्रुतः वि + श्रु यत्/ क्त

(ङ) प्रस्तोतव्यम् प्र + स्तु ल्यप्/ तव्यत्

(च) प्रस्तुतम् प्र + स्तु क्त/ ल्यप्

Ö. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कि.तपदानां समुचितां विभक्तिं निर्दिशत–

(क) संगीतं कलासु प्रमुखम्। (**षष्ठी/ सप्तमी**)

(ख) 'सोहर' इति संस्कारगीतस्य भेदः। (**तृतीया/ षष्ठी**)

(ग) नाट्यं पञ्चमो वेदः कथ्यते। (**प्रथमा/ द्वितीया**)

(घ) संगीतं संस्कृतेः अभिन्नम् अङ्गम्। (**तृतीया/ षष्ठी**)

(ङ) कुम्भकारैः निर्मिताः गजानां मूर्त्तयः। (**चतुर्थी/ तृतीया**)

योग्यता-विस्तारः

गीतम्

शार्ङ्गदेवः संगीतरत्नाकर ग्रन्थस्य रचयिता। तेन संगीतस्य माहात्म्यसम्बन्धे उक्तम्–

गीतेन प्रीयते देवः सर्वज्ञः पार्वतीपतिः ।

गोपीपतिरनन्तोऽपि वंशध्वनिवशंगतः ॥

तस्य गीतस्य माहात्म्यं के प्रशंसितुमीशते ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥

ध्रुवपदम्

दरभंगा परम्परायाः ध्रुवपदगायकेषु रामचतुर मल्लिकः क्षितिपाल मल्लिकः सियाराम तिवारी चेत्यादयः कलाकाराः प्रसिद्धाः।

नृत्यं नृत्तञ्च

'अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रयम्। 'ताण्डवनृत्यकाले शिवस्य ढक्कायाः अइउण् इत्यादीनि चतुर्दश सूत्राणि निर्गतानि। यथा चोक्तम्–

नृत्यावसाने नटराजराजो

केषाञ्चन लोकनृत्य

1. जट जटिन –

2. झिझिया –

3. कमलापूजा –

छात्रैः करणीयम्

छात्रैः स्वस

विशेषज्ञैः स

दशमः पाठः

ईद-महोत्सवः

[ईदमहोत्सवः महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः। अस्मिन् उत्सवे सामाजिक-मानवीय- सद्भावनायाः अत्याकर्षकं दृश्यं लभ्यते। उत्सवेऽस्मिन् सर्वे जनाः परस्परं मिलन्ति सहैव खादन्ति आनन्दाब्धौ च निमज्जन्ति। उत्सवोऽयम् एकतायाः प्रसन्नतायाः औदार्यस्य च परिचायकः। अस्मिन् उत्सवे एकतायाः यादृशम् अभिज्ञानं प्राप्यते तादृशं नान्येषु उत्सवेषु।]

भारतदेस्य परम्परा धर्मप्रधाना। देशेऽस्मिन् नाना धर्माः सन्ति। येन प्रकारेण हिन्दूनां मुख्योत्सवाः दीपावली-रक्षाबन्धन-दुर्गापूजा-प्रभृतयः सन्ति तथैव महम्मदीयानाम् उत्सवेषु सर्वोत्तमः 'ईद' इति मन्यते। मूलतः उत्सवोऽयं तपस्यायाः उपासनायाश्च पर्व मन्यते। सामाजिक-मानवीय-सद्भावनायाः दृष्ट्या अपि अत्याकर्षकमिदं पर्व। अस्मिन् पर्वणि महम्मदीयाः रमजानमासे चन्द्रमसं विलोक्य 'रोजा' इति व्रतं प्रारभन्ते। अस्यां रोजायां पूर्णं दिनं व्रतधारिणः उपवासं कुर्वन्ति। पुनः संध्याकाले सम्मिल्य 'इफ्तार' नामकम् उपवासभंगं कुर्वन्ति। मासमेकं यावत् इदम् पर्व भवति।

मासस्यान्तिमे शुक्रवारे (जुमा इति ख्याते) ते रमजानस्य मासावसाने च संध्यायां पुनः चन्द्रं दृष्ट्वा अन्येद्युः प्रातःकाले ईदस्य 'नमाज' इति प्रार्थनां कुर्वन्ति। अनुष्ठानमिदं सामूहिकरूपेण पूर्णं क्रियते। एतदर्थमेव नमाजस्थानम् 'ईदगाह' कथ्यते। नैतादृशम् आनन्ददायकम् अन्यत् पर्व। ईदमहोत्सवस्य दिने जनाः नवानि वसनानि धारयन्ति। मधुराणि पक्वान्नानि च मिलित्वा खादन्ति। पक्वान्नेषु- सूत्रिका (सेवई) प्रधाना। दुग्धयुक्तानि अन्यानि वस्तूनि च खाद्यन्ते। चिकित्साशास्त्रदृष्ट्या मनसः वचसः कर्मणश्च शुद्ध्यर्थमिदं पर्व मन्यते। अवसरेऽस्मिन् प्रायः सर्वे जनाः निर्धनाः धनिकाश्च यथाशक्ति दीनार्तानाम् सेवार्थं दानं कुर्वन्ति। तदेव दानं 'जकात' इति 'फितरा' इति च कथ्यते। तद्दानम् अनिवार्यं मन्यते। वर्षे वर्षे समागतस्य ईदमहोत्सवस्य प्रतीक्षा सर्वैः क्रियते। यतः सर्वानपि आनन्दसागरेऽयं निमज्जयति। धन्योऽयमुत्सवः एकतायाः प्रसन्नतायाश्च औदार्यस्य च प्रतीकः।

सर्वधर्मसमत्वेन भारतेऽपि महोत्सवः ।
ईदाख्यो वार्षिकोऽप्येष परमानन्ददायकः ॥

शब्दार्थाः

ईदगाह	नमाजस्थानम्	नमाज का स्थान
महम्मदीयाः	मुस्लिमजनाः	मुसलमान लोग
सम्मिल्य	परस्परं मिलित्वा	परस्पर मिलकर
अन्येद्युः	अपरस्मिन् दिवसे	दूसरे दिन
मासावसाने	मासान्ते	महीने के अंत में
शुद्ध्यर्थम्	शुद्धये, शोधनाय	शुद्धि के लिए
नैतादृशम्	नैतत् समानम्	इसके समान नहीं
उत्सवः	समारोहः	आनन्द का अवसर
जकात	दानविशेषः	एक प्रकार का दान

व्याकरणम्

1. **सन्धिविच्छेदः**

देशेऽस्मिन् – देशे + अस्मिन्

देशोऽयम् – देशः + अयम्

मुख्योत्सवाः – मुख्य + उत्सवाः

उपासनायाश्च – उपासनायाः + च

वार्षिकोऽप्येष – वार्षिकः + अपि + एष

परमानन्ददायकः – परम + आनन्ददायकः

अभ्यासः (मौखिकः)

1. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन संस्कृतभाषया वदत–**

(क) हिन्दूनाम् मुख्योत्सवाः के के सन्ति?

(ख) महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः कः मन्यते?

(ग) ईदपर्व कीदृशम् पर्व अस्ति?

(घ) ईदपर्वणि महम्मदीयाः किम् विलोक्य 'रोजां' प्रारभन्ते?

(ङ) 'ईदगाहः' कः कथ्यते?

अभ्यासः (लिखितः)

1. **अधोलिखितप्रश्नानामुत्तराणि एकवाक्येन संस्कृतभाषया लिखत–**

(क) धर्मप्रधानदेशः कः?

(ख) ईदपर्वणि व्रतधारिणः किं कुर्वन्ति?

(ग) नमाजस्थानं किं कथ्यते?

(घ) ईदपर्वणि निर्धनाः धनिकाश्च किं कुर्वन्ति?

(ङ) ईदावसरे यत् दानं भवति तम् किं कथ्यते?

2. **अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कि.तपदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–**

(क) भारतदेशोऽयं धर्मप्रधानः।

(ख) अस्मिन् देशे बहवः धर्माः सन्ति।

(ग) महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः 'ईद' इति मन्यते।

(घ) ईदानुष्ठानम् सामूहिकरूपेण पूर्णं क्रियते।

(ङ) ईदपर्व एकस्मिन् वर्षे एकवारम् आयाति।

3. **सन्धिविच्छेदं कुरुत–**

(i) देशोऽयम् (ii) देशेऽस्मिन् (iii) मुख्योत्सवाः (iv) उत्सवोऽयम् (v) अम्याकर्षकम् (vi) मासावसाने (vii) अनुष्ठानमिदं (viii) नैतादृशम् (ix) कर्मणश्च (x) धनिकाश्च।

4. रेखाङ्कि.तपदेषु विभक्तिकारणं लिखत–

(क) अत्याकर्षकम् इदम् पर्व अस्ति।

(ख) महम्मदीया: चन्द्रमसं विलोक्य 'रोजा' इति रमजानमासे प्रारभन्ते।

(ग) मासमेकं यावत् इदम् पर्व भवति।

(घ) चिकित्साशास्त्रदृष्ट्या मनस: वचस: कर्मणश्च शुद्ध्यर्थम् इदम् पर्व मन्यते।

5. 'क' स्तम्भस्य प्रकृति-प्रत्ययां-योगः 'ख' स्तम्भे दत्तः। तयोः समुचितमेलनं कुरुत–

क	ख
(i) मिल + कत्वा	(क) बहुधा
(ii) बहु + धा	(ख) तथा
(iii) तत् + थाल्	(ग) मिलित्वा
(iv) दृश् + क्त्वा	(घ) विलोक्य
(v) वि + लोक् + ल्यप्	(ङ) दृष्ट्वा

योग्यता-विस्तारः

(क) भावविस्तार:

सामाजिकमानवीयसद्भावनाया: दृष्ट्या अपि अत्याकर्षकं पर्व अस्ति। अस्मिन् पर्वणि सर्वे सम्मिल्य इफ्तारनामकं उपवासभंगं कुर्वन्ति। सर्वे सहैव अस्य महोत्सवस्य दिने खादन्ति मिलन्ति च।

(ख) प्रमुखशब्दानाम् विशेषज्ञानम्

(i) **बहुधा** – अत्र बहुशब्दात् 'धा' प्रत्यय:।

(ii) **उत्सवः** - उद्गत सवः (दुःखम्) यत्र सः उत्सवः इति कथ्यते।

(iii) **विलोक्य** - 'वि' उपसर्गपूर्वकात् लोक् धातोः ल्यप् प्रत्ययः ततः 'विलोक्य' इति भवति।

(iv) **मूलतः** - मूलशब्दात् 'तसिल्' प्रत्ययः।

(ग) ईदमहोत्सवस्य विषये उर्दूभाषायां कश्चित् कविः कथयति–

ऐसी न शबेरात न बकरीद की खुशी ।
जैसी हरेक दिल में है इस ईद की खुशी ।।

एकादशः पाठः

ग्राम्यजीवनम्

[अयं पाठः आधुनिकजीवनस्य वैषम्यं विडम्बनां च दर्शयति। पुरा सर्वत्र ग्राम्यजीवनस्य प्रशंसायां विपुलं साहित्यं रचितम्। किन्तु भौतिकजीवनस्य विकासेन सह ग्राम्यजीवनस्य समस्यावृद्धिर्जाता इति नोपेक्षणीयम्। नगरजीवनमिव ग्राम्यजीवनं न रोचते तद्वासिभ्योऽपि सम्प्रति। अतोऽद्यतनं जीवनं वैषम्यमयमिति दर्शितं लेखकेन। अस्माभिश्च किं करणीयमिति प्रतिपादितम्।]

अस्माकं देशे जनाः ग्रामे नगरे च वसन्ति। ग्रामाणां संख्या नगरापेक्षया नूनमधिका वर्तते। नगराणां संख्या तु क्रमशः वर्धते किन्तु ग्रामसंख्या न तथा वृद्धिं लभते। अधुना ये नगरवासिनः, प्राचीनकाले ते ग्रामवासिनः एव। केचित् स्वग्रामेण संबन्धमद्यापि निर्वहन्ति।

एका प्राचीनोक्तिर्वर्तते–प्रकृतिर्ग्राममसृजत्, नगरं तु मानवस्य रचनेति। अस्यार्थस्तु– ग्रामस्य विकासः प्राकृतिकः, नगराणि तु कृत्रिमाणि सन्ति। मानवः स्वस्य भौतिकीं सुखसमृद्धिं कल्पयित्वा महता प्रयासेन नगराणि निर्ममे। भोजनं वसनम् आवासश्चेति तिस्रः आवश्यकताः मानवस्य वर्तन्ते। ग्रामे एताः न्यूनतमाः प्राप्यन्ते इति तत्रत्याः जनाः सन्तोषप्रधानाः। किन्तु एतल्लाभार्थं धनमावश्यकम्। कृषिप्रधाना धनव्यवस्था ग्रामेऽद्यापि वर्तते। क्वचिदेव व्यापारः उद्योगो वा विद्यते। अतएव ग्राम्यजनाः धनार्जनाय नगरं प्रति पलायमाना दृश्यन्ते।

प्राचीनकाले ग्राम्यजीवनं बहुसुखमयं बभूव। सन्तुष्टाः ग्रामवासिनः यदा कदैव नगरं गच्छन्ति स्म। सुखस्य साधनानि तदानीमुपलब्धानि ग्रामीणेभ्यो रोचन्ते। शुद्धं जलं निर्मलो वायुः, स्वपरिश्रमार्जितमन्नं, समाजे सामञ्जस्यं, जनानां परिमिता च संख्या–एतत्सर्वं ग्राम्यजीवनस्य लक्षणं बभूव। कृत्रिमा भौतिकी संस्कृतिः भारतस्य ग्रामान् बहुकालं यावत् नास्पृशत्। विदेशेषु तु ग्रामेऽपि वैज्ञानिकी समृद्धिरागता यथा– विद्युत्प्रवाहः, आधुनिकसंचारव्यवस्था, यातायातसाधनानि, कृषिकर्मणे यन्त्रोपस्करादीनि च। नेदं भारतीयग्रामेषु दृश्यते प्रायेण। अतएवाद्य ग्राम्यजीवनं न वरदानरूपं मन्यते। सम्पन्नाः ग्रामीणा अपि

नगरं प्रति पलायनपराः, तत्र का कथा विपन्नानां वृत्तिहीनानां ग्रामजनानाम्?इमे नगरेषु जीविकां लभन्ते, पूर्वे तु सुखसमृद्धिजातं भौतिकीं सुविधां चेति।

अपि च, ग्रामे नाद्य स्वर्गस्य कल्पना वर्तते। अतः नाद्यत्वे ग्राम्यजीवनं प्रशस्तमिति साहित्येषु गीयते। अद्य क्वचिद् ग्रामेषु अनावृष्टिकारणात्, क्वचिच्चातिवृष्टिनिमित्तात्, कदाचिन्नदीषु जलपूरेण तटबन्धभङ्गात् महदेव ग्रामजनसंकटम् आपद्यते। विहारप्रदेशे तु सर्वमिदं युगपद् दृश्यते इत्यभिशापमेव मन्यन्ते ग्राम्यजीवनम्। समाजे च राजनीतिप्रसारेण दलप्रतिबद्धता, जातिवादः भूमिविवादः इत्याद्यपि संकटकारणं विशेषेण ग्रामेषु दृश्यते।

तदर्थं मानवतावादस्य विकासः आवश्यकः। युवका जने जने समताभावं दर्शयन्तु। प्रकृतिः सर्वान् मानवान् समानशरीरावयवैः रचयति। कुतस्तत्र कृत्रिमो मानवकृतो वैरभावः?ग्रामे कामं न भवतु भौतिकी समृद्धिः, किन्तु पर्यावरणस्य निर्मलता तत्रैव बाहुल्येन वर्तते इति न सन्देहः। नगरजीवनस्य समृद्धिःग्रामेऽपि समानेया प्रशासनेन। तदैव ग्राम्यजीवनं सुखदं काम्यं च भविष्यति। नगरं प्रति पलायनं चावरुद्धं स्यात्।

शब्दार्थाः

निर्वहन्ति	यथा कथमपि धारयन्ति	निबाह रहे हैं
असृजत्	अरचयत्	सृष्टि की
भौतिकीम्	बाह्याम्	ऊपरी
कल्पयित्वा	विचार्य	विचार करके
तत्रत्याः (तत्र+त्यप्)	तत्र स्थिताः	वहाँ के
वसनम्	वस्त्रम्	कपड़े, परिधान
पलायमानाः	धावन्तः	भागते हुए
सामञ्जस्यम्	समरसता, सहभावः	एक साथ रहना
का कथा?	किं वक्तव्यम्?	क्या कहना?
वृत्तिहीनाः	जीविकारहिताः	जीविका के साधन से रहित
जातम्	समूहः, उपादानानि	समूह

अद्यत्वे	आधुनिके समये	आज कल
दलप्रतिबद्धता	राजनीतिदलं प्रति बन्धनम्	दलों से बँध जाना
प्रशस्तम्	शोभनम्	अच्छा
कामम् (अव्यय)	यद्यपि	भले ही
अवरुद्धम्	निवारितम्	रुका हुआ

व्याकरणम्

1. सन्धिविच्छेदः

आवासश्चेति = आवासः + च + इति

समृद्धिरागता = समृद्धिः + आगता

नास्पृशत् = न + अस्पृशत्

कदाचिन्नगरेषु = कदाचित् + नगरेषु

इत्याद्यपि = इति + आदि + अपि

चावरुद्धम् = च + अवरुद्धम्

एतल्लाभार्थम् = एतत् + लाभार्थम्

नोपेक्षणीयम् = न + उपेक्षणीयम्

वासिभ्योऽपि = वासिभ्यः + अपि

नगरापेक्षया = नगर + अपेक्षया

नूनमधिका = नूनम् + अधिका

कदैव = कदा + एव

2. प्रकृति-प्रत्ययविभागः

प्राकृतिकः = प्रकृति + ठक्

भौतिकी = भूत + ठक् + ङीप्

पलायमाना = परा + ⊠> अय + शानच्

संस्कृतिः = सम् + ⊠> कृ + क्तिन्

वैज्ञानिकी = विज्ञान + ठक् + ङीप्

निर्मलता = निर्मल + तल् + टाप्

ग्राम्यः = ग्राम + यत्

काम्यम् = Öकम् + णिच् + ण्यत्

अवरुद्धम् = अव + Öरुध् + क्त

कदा = किम् + दा

यदा = यत् + दा

3. पद-परिचयः

वर्तते – वृत् धातु (आत्मनेदपद), लट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन

असृजत् – सृज् धातु, लङ् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन

प्राप्यन्ते – प्र उपसर्ग, आप् धातु कर्मवाच्य, लट् लकार, प्रथमपुरुष, बहुवचन

बभूव – भू धातु, लिट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन

अस्पृश्यत् – स्पृश् धातु, लङ लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन

स्यात् – अस् धातु, विधिलिङ्, प्रथमपुरुष, एकवचन

4. समास-विग्रहः

नगरापेक्षया – नगरस्य अपेक्षया (षष्ठी तत्पुरुष)

सुखसमृद्धिः – सुखसहिता समृद्धिः (मध्यमपदलोपी)

धनार्जनाय – धनस्य अर्जनाय (षष्ठी तत्पुरुष)

ग्राम्यजीवनम् – ग्राम्यं जीवनम् (कर्मधारय)

अनावृष्टिः – न आवृष्टिः (नञ् समासः)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. निम्नलिखितानां प्रश्नानामुत्तरं दत्त

(क) अस्माकं देशे जना:कुत्र वसन्ति?

(ख) भारते केषां संख्या अधिका अस्ति?

(ग) प्राचीनकाले ग्राम्यजीवनं कीदृशम् आसीत्?

(घ) विदेशेषु ग्रामेऽपि कीदृशी समृद्धिः आगता?

(ङ) अद्य ग्रामे कस्य कल्पना नास्ति?

अभ्यासः (लिखितः)

1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया दत्त

(क) भारतं केषाम् देश: अस्ति?

(ख) देशे ग्रामापेक्षया केषां संख्या क्रमश: वर्धते?

(ग) मानव: कां कल्पयित्वा नगराणि निर्ममे?

(घ) मानवेभ्य: केषां वस्तूनाम् आवश्यकता वर्तते?

(ङ) अद्यत्वे ग्रामेषु कीदृशं संकटकारणं दृश्यते?

2. अधोलिखितानां पदानां प्रकृति-प्रत्ययविभागं लिखत–

संस्कृति:, ग्राम्यम्, अवरुद्धम्, वैज्ञानिक:, कदा।

3. सन्धिविच्छेदं कुरुत–

(क) ग्रामेऽद्यपि – .... + ... + ... ।

(ख) एतल्लाभ: – .... + ... ।

(ग) धनार्जनम् – .... + ... ।

(घ) चेति – .... + ... ।

(ङ) प्राचीनोक्ति: – .... + ... ।

4. अधोलिखितानां वाक्यानां संस्कृतभाषायामनुवादं कुरुत–

(क) हमारे देश में अधिक लोग गाँव में रहते हैं।

(ख) प्राचीन काल में गाँव का जीवन सुखमय था।

(ग) गाँव में न्यूनतम सुविधाएँ हैं।

(घ) गाँव के लोग नगरों में जीविका पाते हैं।

(ङ) गाँव में आज स्वर्ग की कल्पना नहीं है।

5. अधोलिखितानां पदानां स्ववाक्येषु प्रयोगं कुरुत–

निर्वहन्ति, अधुना, पुरा, कदा, पलायते।

द्वादशः पाठः

वीर कुँवर सिंहः

[भारतस्य प्रथमे स्वतंत्रतासंग्रामे नेतृरूपेण वीर कुँवर सिंहः वृद्धोऽपि वीरतया भागं गृहीतवान्। धूर्ताः वैदेशिकास्तेन पराजिताः। तस्य वीरस्य चरित्रमयं पाठः वर्णयति।]

शौर्यस्य पराक्रमस्य धैर्यस्य च समन्वयरूपो वीरकुँवरसिंहः देशस्य स्वतन्त्रतार्थम् आन्दोलनस्य अनुपमः सेनानीः आसीत्। बिहारराज्यस्य भोजपुरमंडलस्य जगदीशपुरग्रामेऽस्य जन्माभवत्। जनकोऽस्य साहेबजादासिंहः अतीव प्रभावशाली पुरुषः। देवीभक्तः कुँवरसिंहः आखेटकुशलः आसीत्।

तारुण्ये एतस्य विवाहः गयाप्रमण्डले स्थितस्य सूर्यतीर्थस्य 'देव' नामकस्य भूस्वामिनः फतेहनारायणसिंहस्य कन्यया जातः। कुँवरसिंहे सिंहासनमारूढे सति जगदीशपुरे अनेके जनकल्याणस्य कार्यक्रमाः सञ्चालिताः। अनेन उदारहृदयेन न्यायव्यवस्थायां सर्वेषां वर्गाणां प्रतिनिधित्वं नियोजितम्। सर्वत्र शान्तिः समृद्धिश्च संस्थापिते।

1845 तमे खीष्टवर्षे भारते प्रखररूपेण आंग्लशासनविरोधस्य ज्वाला प्रज्वलिता। तदानीम् आंग्लशासकेषु भयं व्याप्तम्। आंग्लानां विरोधे प्रचलितेषु आन्दोलनेषु कुँवरसिंहस्य सक्रिया भूमिका बभूव। 1857 तमे खीष्टवर्षे भारतस्य प्रथमः स्वतंत्रतासंग्रामोऽभवत्। कुँवरसिंहः स्वसेनायां वीरयुवकान् गृहीतवान्। आंग्लाधिकारिणः आन्दोलनं विफलीकर्तुं तथा आन्दोलनकारिणः अवरोद्धुं निग्रहीतुं, ताडयितुं च अनेकान् उपायान् अकुर्वन्। 1857 तमे खीष्टवर्षे जूनमासस्य 19 तमे दिनाङ्के. पाटलिपुत्रे स्वतंत्रतासेनानिनः त्रिरङ्गं ध्वजं समुत्तोलितवन्तः। तत्र टेलरस्य दमनचक्रेण अनेके वीरपुत्राः निगृहीताः मृत्युदण्डं च प्राप्ताः।

तद्वर्षे जुलाईमासस्य 26 तमे दिनांके दानापुर-शिबिरस्य विद्रोहिणः सैनिकाः आरां प्रति प्रस्थातुम् आरब्धवन्तः कुँवरसिंहस्य नेतृत्वे आत्मनः उत्सर्गाय प्रस्तुताः। जुलाईमासस्य 29/30 दिनाङ्के. 500 सेनिकैः सह डनवरनामकः आंग्लसैन्याधिकारी वीरकुँवरसिंहेन पराजितोऽभवत्। अनया घटनया

क्रांतिकारिषु उत्साह: वर्धित:। तदा सम्पूर्णे प्राचीनशाहाबादमंडले कुँवरसिंहस्य अधिकार: सञ्जात:। कुँवरसिंह: क्षेत्रात् क्षेत्रान्तरं गत्वा विद्रोहम् उदघोषयत् जनान् च संघटितान् अकरोत्। अस्मिन् क्रमे तेन रामगढस्य, मिर्जापुरस्य, विजयगढस्य च यात्रा कृता। नवम्बरस्य सप्तमे दिनाङ्के. ग्वालियरस्य सेना कुँवरसिंहस्य सेनायां समाविष्टा। कुँवरसिंहस्य विजयाभियानम् आजमगढे, गाजीपुरे, सिकन्दरपुरे च सफलतया सम्पन्नम्।

1858 तमे खीष्टाब्दे अप्रैल मासस्य 22 तमे दिनाङ्के. वीरकुँवरसिंहस्य स्वसैनिकै: सह गङ्ग.ापारं गच्छत: आंग्लानां भुशुण्डीगोलिकाप्रहारेण दक्षिणहस्तो विकृतो जात:। स: स्वयमेव हस्तं खड्गेन खण्डयित्वा गङ्गायै समर्पितवान्। ततो द्वितीये दिने 23 तमे दिनाङ्के. 'ले ग्रैण्ड' नामकम् आंग्लसेनापतिं स पराजितवान्। अनेन सर्वत्र वीरकुँवरसिंहस्य जयघोष: समारब्ध:। अप्रैलमासस्य अयमेव 23 तमो दिनाङ्क.: विजयदिवस: इति समुद्घोषित:।

युद्धे सततं संघर्षरतस्य वीरकुँवरस्य शरीरावयवा: विकृता: व्रणान्विताश्च जाता:। फलत: अप्रैलमासस्य 26 तमो दिनाङ्के. भारतमातु: वीरपुत्रोऽयं दिवंगत: । सत्यमेव भणितम्– 'कीतिर्यस्य स जीवति।'

शब्दार्था:

समन्वय:	समूह:	समूह
सेनानी:	सेनापति:	सेनानायक
आखेटकुशल:	मृगयायां निपुण:	शिकार में निपुण
तारुण्ये	यौवने	जवानी में
आरूढे	आसीने	बैठने पर
ज्वाला	अग्निशिखा	लौ/लपट
उत्सर्गाय	त्यागाय	त्याग के लिए
भूमिका	योगदानम्	सहभागिता
उदघोषयत्	उद्घोषणां कृतवान्	घोषणा की
संग्राम:	युद्धम्	लड़ाई

निग्रहीतुम्	अधीनीकर्त्तुम्/ग्रहीतुम्	गिरफ्तार करने के लिए
त्रिरङ्ग.म् ध्वजम्	त्रिवर्णात्मिका पताका	तिरंगा झंडा
समुत्तोलितवन्तः	सम्यग् आकाशे उत्थापितवन्तः	फहरा दिया
भुशुण्डीगोलिकाप्रहारेण	भुशुण्डी नाम अस्त्रविशेषः तस्य गोलिकाघातेन	बन्दूक की गोली लगने से
दिवंगतः	स्वर्गं गतः/ मृत्युं प्राप्तः	मृत्यु को प्राप्त हो गये

व्याकरणम्

1. सन्धिविच्छेदः

जन्माभवत् = जन्म + अभवत्

व्रणान्वितश्च = व्रण + अन्वितः + च (व्रणैः अन्वितश्च)

उदघोषयत् = उत् + अघोषयत् (घुष् + णिच् + लङ्)

कीतिर्यस्य = कीर्तिः + यस्य

2. समासविग्रहः

अनुपमः = न उपमा यस्य सः (बहुव्रीहिः)

जनकल्याणम् = जनानां कल्याणम् (षष्ठी तत्पुरुष)

क्षेत्रान्तरम् = अन्यत् क्षेत्रम् (कर्मधारयः)

उदारहृदयेन = उदारं हृदयं यस्य तेन (बहुव्रीहिः)

शरीरावयवाः = शरीरस्य अवयवाः (षष्ठीतत्पुरुष)

त्रिरङ्गः = त्रयो रङ्गा यस्मिन् (बहुव्रीहिः)

3. व्युत्पत्तिः (प्रकृति-प्रत्ययविभागः)

शौर्यम्	–	शूर + ष्यञ् (शूरस्य भावः)
धैर्यम्	–	धीर + ष्यञ् (धीरस्य भावः)
तारुण्यम्	–	तरुण + ष्यञ् (तरुणस्य भावः)
आरूढः	–	आ + Öरुह् + क्त
विफलीकर्तुम्	–	विफल + च्वि + Öकृ + तुमुन्
अवरोद्धुम्	–	अव + Öरुध् + तुमुन्
निग्रहीतुम्	–	नि + Öग्रह् + तुमुन्
समुत्तोलितवन्तः	–	सम् + उत् + Öतुल् + णिच् + क्तवतु
निगृहीताः	–	नि + Öग्रह + क्त
खण्डयित्वा	–	Öखण्ड् + णिच् + क्त्वा
पराजितवान्	–	परा + Öजि + क्तवतु
विकृतः	–	वि + Öकृ + क्त
अभियानम्	–	अभि + Öया + ल्युट् (अन)

अभ्यासः (मौखिकः)

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तरं वदत–

(क) भारतीय-स्वतन्त्रतान्दोलनस्य अनुपमः सेनानी कः आसीत्?

(ख) कुँवरसिंहस्य जन्म कस्मिन् ग्रामे अभवत्?

(ग) कुँवरसिंहस्य पिता कः आसीत्?

(घ) कुँवरसिंहः कस्मिन् कुशलः?

(ङ) कुँवरसिंहः कस्याः भक्तः आसीत्?

2. उत्तरं वदत–

(क) कस्य कन्यया कुँवरसिंहस्य विवाहः अभवत्?

(ख) कुत्र कुँवरसिंहेन सर्वेषां प्रतिनिधित्वम् नियोजितम्?

(ग) आंग्लविद्रोहस्य का प्रज्वलिता?

(घ) कुँवरसिंहस्य सक्रिया भूमिका कुत्र बभूव?

(ङ) केषां दमनचक्रेण वीरपुत्राः निगृहीताः।

3. अधोलिखितानां पदानां प्रत्ययं वदत–

(क) ताडयितुम् ....

(ख) अभियानम् ....

(ग) खण्डयित्वा ....

(घ) विकृतः ....

(ङ) पराजितवान् ....

अभ्यासः (लिखितः)

1. एकपदेन उत्तरं दत्त–

(क) भोजपुरमण्डलं कुत्र विद्यते?

(ख) कुँवरसिंहस्य पिता कः आसीत्?

(ग) फतेहनारायण सिंहः कस्य भूस्वामी आसीत्?

(घ) कति सैनिकैः सह कुँवरसिंहः डनवरं पराजितवान्?

(ङ) कुँवरसिंहः कं खड्गेन खण्डितवान्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत–

(क) कुँवरसिंहस्य विवाहः कया अभवत्?

(ख) भारते आंग्लविद्रोहस्य ज्वाला प्रखररूपेण कदा प्रज्वलिता आसीत्?

(ग) कुँवरसिंहस्य उदारता कुत्र वर्तते?

(घ) भारतस्य प्रथमस्वतन्त्रतासंग्रामः कदा अभवत्?

(ङ) कुँवरसिंहः कदा दिवंगतः?

(च) कुँवरसिंहः अप्रैल 1858 तमे कं पराजितवान्?

(छ) विजयदिवसः कदा घोषितः?

3. अधोलिखितानां पदानाम् प्रकृतिं प्रत्ययं च लिखत–

(क) धैर्यम् ....

(ख) पराजितवान् ....

(ग) तारुण्यम् ....

(घ) निग्रहीतुम् ....

(ङ) शौर्यम् ....

4. कोष्ठकस्थेभ्यः धातुभ्यः उचितप्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) कुँवरसिंहस्य विवाहः .... । (**भू**)

(ख) आंग्लशासकेषु आतङ्कः व्याप्तः .... । (**अस्**)

(ग) आंग्लाधिकारिणः उपायान् .... । (**कृ**)

(घ) छात्राः अध्यापकम् .... । (**प्र** + **नम्**)

(ङ) कुँवरसिंहः विद्रोहम् .... । (**उत्** + **घुष्**)

5. कोष्ठकस्थेभ्यः शब्देभ्यः उचितप्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) सेनायां .... नियोजितवान्। (**युवक**)

(ख) हस्तं .... खंडितवान्। (**खड्ग**)

(ग) कुँवरसिंहः .... क्षेत्रान्तरं गत्वा विद्रोहस्य स्वरम् उदघोषयत्। (**क्षेत्र**)

(घ) कुँवरसिंहस्य .... नाम साहेबजादासिंहः आसीत्। (**पितृ**)

(ङ) .... सह गङ्गापारं गतः। (**स्वसैनिक**)

योग्यता-विस्तारः

1. भाषिक विस्तारः

'क्त' और 'क्तवतु' प्रत्यय का प्रयोग भूतकाल में होता है। 'क्त' का प्रयोग कर्मवाच्य तथा भाववाच्य में होता है तथा अकर्मक धातु से कर्तृवाच्य में होता है। परंतु 'क्तवतु' का प्रयोग केवल कर्तृवाच्य में ही होता है। 'क्त' में 'त' और 'क्तवतु' में 'तवत्' शेष बचता है।

'क्त' प्रत्यय से बने शब्दों के रूप पुंलिंग में 'देव' स्त्रीलिंग में 'लता' एवं नपुंसक लिंग में ''फल' शब्द के समान चलते हैं। 'क्तवतु' से बने शब्दों के रूप तीनों लिंगों में 'भवत्' शब्द के समान चलते हैं।

धातु	'क्त' से बने शब्द	क्तवतु से बने शब्द	अर्थ
जन्	जातम्/जातः/जाता	जनितवान्	जन्म लिया
प्र + आप्	प्राप्तम्/प्राप्तः/प्राप्ता	प्राप्तवान्	प्राप्त किया
लभ्	लब्धम्	लब्धवान्	प्राप्त किया
परा + जि	पराजितम्	पराजितवान्	पराजित किया
कृ	कृतम्	कृतवान्	किया
सम् + उत् + तुल	समुत्तोलितम्	समुत्तोलितवान्	फहराया
पठ्	पठितम्	पठितवान्	पढ़ा
गम्	गतम्	गतवान्	गया

(ख) भाववाचक शब्द बनाने के लिए धातु से 'ल्युट्' प्रत्यय का प्रयोग होता है। यथा–

धातु	निष्पन्न पदा	अर्थ
गम्	गमनम्	जाना
पठ्	पठनम्	पढ़ना
चल्	चलनम्	चलना
हस्	हसनम्	हसना
पा	पानम्	पीना
दा	दानम्	दान

(ग) सह, साकम्, समम् और सार्द्धम् (के साथ) शब्दों के प्रयोग होने पर कर्ता जिसके साथ जाता या कोई कार्य करता है उससे तृतीया विभक्ति होती है। यथा–

कुँवर सिंह: सैनिकै: सह डनवरं पराजितवान्।

सीता–रामेण सह वनम् गतवती।

अहं त्वया सह विद्यालयं गच्छामि।

मोहन: पित्रा सह गृहात् नि:सरति।

(घ) **अभित:, परित:, उभयत:, सर्वत:, अन्तरा, अन्तरेण, समया, निकषा, हा, प्रति, धिक्, विना, उपरि उपरि तथा अध: अध:** के योग में द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है। यथा–

कुँवरसिंह: आरां प्रति प्रस्थानं कृतवान्। (की ओर)

मार्गम् उभयत: वृक्षा: सन्ति। (दोनों ओर)

ग्रामम् सर्वत: (परित: अभित:) सस्यक्षेत्राणि सन्ति। (चारों तरफ/सब ओर)

नगरम् निकषा/समया नदी अस्ति। (समीप)

रामं लक्ष्मणं च अन्तरा सीता अस्ति। (बीच में)

क्रियां बिना/अन्तरेण ज्ञानं भार: भवति। (बिना)

हा दुष्टम्! (के विषय में अफसोस)

शिवद्रोहिणम् धिक्। (धिक्कार)

जलम् उपरि उपरि लता तरति। (ऊपर-ऊपर)

जलम् अध: अध: कच्छपा: चलन्ति। (नीचे-नीचे)

2. (क) **जगदीशपुर–** भोजपुर प्रमंडल का एक गाँव जहाँ पर बाबू वीर कुँवर सिंह का जन्म हुआ था। इस समय भोजपुर जिला का यह प्रखंड है।

(ख) **देव–** यह औरंगाबाद जिला का एक गाँव है। यहाँ सूर्य का एक प्राचीन एवं प्रसिद्ध मंदिर है। अत: इसे सूर्यतीर्थ भी कहा जाता है। कुँवर सिंह के ससुर यहीं के जमींदार थे।

(ग) **समतामूलक समाज–** कुँवर सिंह ने एक ऐसे समाज के निर्माण की परिकल्पना की थी जिसमें जाति, धर्म, ऊँच-नीच आदि का भेद-भाव न हो। विकास के अवसर सब को समान मिलें एवं समाज में सब का समान प्रतिनिधित्व हो। इसे 'समतामूलक समाज' की संज्ञा उन्होंने दी थी।

(घ) **टेलर–** अंग्रेज पदाधिकारी जो 1857 में बिहार का प्रभारी था। यह अपने शासक के प्रति वफादार एवं स्वतंत्रता सेनानियों के लिए बड़ा ही क्रूर था।

(ङ) **डनवर–** अंग्रेजी सेना का बिहार का प्रभारी जिसे कुँवर सिंह ने 29/30 जुलाई 1857 को अपने 500 सैनिकों के साथ पराजित किया था।

(च) **लेग्रैण्ड–** अंग्रेजी सेनानायक जिसे कुँवर सिंह ने 23/04/1858 को पराजित किया था। इसी को हराने के बाद उन्होंने विजय दिवस मनाने की घोषणा की थी।